

НРАВАЛЫК ТАНДОО КЫРДААЛЫНДАГЫ КААРМАНДЫН ЖҮРҮМ-ТУРУМУ КӨРКӨМ ЧАГЫЛТУУНУН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ

САТЫЛГАН КЫЗЫ ГУЛНУРА

Бексултан Жакиевдин «Саадак какты» драмалык чыгармасы драматургдун турмуш карама-каршылыктарын чагылтуу жагынан жаңы деңгээлге, жаңы бийиктикке көтөрүлүүгө умтулгандыгын далилдеп турат. Себеби бул драмада Бексултан Жакиев биринчи кезекте философ-драматург катары көрүнөт жана чыгарманын курч адеп-ахлактык – философиялык мазмуну аркылуу өзүнүн чыгармачылыгынын гана эмес, дегеле кыргыз драматургиясынын турмушту көркөм талдоо – талкуулоо. (художественное осмысление) масштабын кеңейтүүнү көздөгөнү ачык көрүнүп турат. Драматургиялык классикалык чыгармалар адатта өздөрүнүн сюжеттик негизинде жакшылык менен жамандыктын курч күрөшү жаткандыгы жана ал конфликттин жалпы адамзаттык деңгээлдеги типтүү, мүнөздүү көрүнүш катары жүрөк титиреткен көркөмдүк образдык күч менен чагылдыргандыгы менен айырмаланып келген. Бексултан Жакиев да «Саадак какты» драмасында кыргыз турмушунда гана эмес, жалпы эле адамзат баласына, мындайча айтканда, дүйнөнүн кайсы гана бурчунда болбосун бардык жерде кездеше турган универсалдуу трагикалык конфликтти объект кылып алган. Бексултан Жакиев аталган чыгармасында көркөм ой жүгүртүүнүн жаңы бийиктигине умтулган деп жогоруда айтканыбыз ушундай фактыдан улам болуп жатат.

Драмада көркөм шарттуулуктун жол-жоболору колдонулган, ошону менен катар драманын көркөмдүк түзүлүшү көп катмарлуу: мында шарттуулук, реалдуулук, мистика жана символикалуулук бири бири менен жуурулушуп, бүтүн бир философиялык ойду берүүгө жемиштүү кызмат кылат. Драмада Жаналкыч аттуу каарман – дүйнөлүк маанидеги жамандыктын (зло) символу, үч таз жору жана шайтандар мистикалык персонаждар, ал эми Калдыркан менен Балдыркан жамандыктын алдындагы алсыздыкты, рухсуздукту элестеткен шарттуу образдар, Камбаркан болсо, адамдык ар намыс үчүн жамандыкка каршы турган күрөшкерликтин, жакшылыктын, сулуулуктун, гумандуулуктун көрүнүшү катары чыгат. Бул каармандар айтылгандай шарттуу, символдуу ошону менен бирге өзүнүн конкреттүүлүгүнө да ээ. Айтайын деген адеп-ахлактык – философиялык ой байыркы кыргыз турмушуна негизденген сюжеттик конфликт жана конкреттүү драмалык кыймыл-аракет аркылуу реализацияланат.

Окурман драманын башталышында эле драмалык чыңалууга эгедер диалогдорго туш болот. Маселен, 1-көшөгөнүн ачылышындагы эле бир жагынан көнүмүш эмес таңгалычтуу, фантастикалуу персонаждардын төмөндөгүдөй кызыктуу жана проблемалуу драмалык сүйлөшүүсүнө күбө болот. Мисалга көңүл бурабыз:

Жаналкыч.

Ля-ля-ля...
Мен – Жаналкыч,
бир бечара,
Каргыш угуп чыйралган.
Өтүгүм тар,
Алкым кенен –
Жыргал көрбөй кыйналган.
Ля-ля-ля-ля...

(Жыт сезип.) Балээ болду, өлүм жыттанабы?! Дагы кимдин жанын барып суурган турам?
(Чыр эткизе акырын ышкырып коет.)

Ошо замат туш-туштан шайтандар жайнап чыгат да, эч дабышсыз жабалактап, Жаналкычтын ар сөзүн, ар кыймылын кубаттап, көшөкөрлөнүп баштайт.

Кызык, өлө турган неме жаш болдубу, же картаңбы? Жаш болсо, жанын сууруш жаман деле жумуш эмес. (Кызара-татара кыйналып атып, өтүгүн киет.) Өх, батырдым эптеп!..

Аңгыча кайдан-жайдан коңгуроо угулат.

Туюп калдыбы?! (Качам деп, кача албай токтойт.) Ой-ой, бутум! Ой, бутум!..
(Шайтандарга.) Көздөн далдаа, жылт койгула!

Шайтандар жок болот.

Эмнеге кием ушу өтүктү!.. мени бирөө зордогонсуп... кийбес учурда кие салам да турам!..

Кооз арабага чегилген үч таз жору куюндап жетип келет.

Жору (*коңгуроо мойнунда шыңгырайт*). Араба даяр!

Жорулар. Даяр!

Жаналкыч. Барбайм! Качан болсо жолумду тороп!.. силердики өттү!

Жору. Биз эмне?.. Биз бир чабарман. Сени тыякка тарт дейт – быякка тартабыз. (*Мойнун созуп, асманды көрсөтүп коет.*) Буйрук ушундай.

Жаналкыч. Буйругун урайын! (*Абайлабай айтып алып, коркуп кетет.*)

Жорулар. (*үрөйлөрү уча түшүп, бир ооздон*). У-уу!..

Балапан жору. Айтаарын айтып алып, көзүң алая түштү да.

Жаналкыч. (*кур кайрат менен*). Коркоор алым жок. Мурдагы кордугун аз көрсө, көтөрүп турган асманын таштап ийсин!

Жору. Эй-эй, катуулап кеттиң.

Жаналкыч (*ызалуу, ыйламсырап*). Мен эмне!.. жаралгандан эле жаналкыч болуп жаралыптырмынбы?! Мен деген бирөөнүн чолпондой уулу боломун! Жалгыз уулу болчумун! Адам болчумун!..

Жорулар. – Болгонуңа мактанба. – Боло албай калганыңа өкүн.

Жаналкыч. Мени кайра адам кейпиме келтирсин. Айтсаңар?

Жору. (*жүрөгү оозуна кептеле, асманды жаңсап*). Өзүнөбү?!

Жаналкыч. И, эмне?! (*Табасы кана каткырат*). Коркосунбу?

Жору. Өзүнө болсо... өзүң айт. Бизди аралаштырбаганың оң.

Жаналкыч. Арыз-мунумду укмак тургай, мени көрөйүн деген көзү жок! Силердин жөнүнөр башка. Кирди-чыкты болсоңор да баркыңар бар... Эх, силердин өмүр жыргал! Үч жүз жыл жашайсыңар да, өлүп тынасыңар. А мен шордуучу?! Өлбөй жүрө бериш не деген тозок! Өлбөстүк тажатты мени! Уугуп кеттим!»

Чыгарманын башталышындагы ушул сахнадан терең кирип келгенде драмалуулуктун илеби уруп турат. Сыртынан караганда Жаналкыч колунан келбес нерсе келип, адамдардын жанын алып, кызыкка батып жашап жүргөндөй көрүнгөнү менен анын жашоосу азаптуу. Кийгени бутун кыскан жана өйкөгөн тар өтүк, адамдын жанын алган жагымсыз жумуш аткарат. Башка нерсени тандай албайт, башка өтүк тандап кие албайт, бул анын эркинде эмес. Кишинин жанын аларда кайдан-жайдан араба сүйрөгөн үч таз жору жанында пайда болот да, алар менен ажал чакырган жакка тар өтүкчөн шашууга аргасыз. Анан дагы бул жердеги эң кыйын нерсе, Жаналкыч башынан эле түбүнөн Жаналкыч болуп жаралса бир жөн эле, ал бир кезде адам болуп эле төрөлгөн, өзү айткандай «бирөөнүн чолпондой уулу болчу». Бирок азыр мистикалык Жаналгычка айланган. Бул жерде каармандын драмасы өзүнүн адам экендигин сезип, кайрадан адам болууну каалап, бирок кайрадан адам болуу колунан келбестигин туйгандыгында, тандоо эркиндигинен ажырагандыгын түшүнгөндүгүндө, өзү түбүнөн каалабаган нерсени аткарууга кериптер экендигинде. Ал үчүн өзүнүн тирүүлүгү – тозок. Каармандын трагизми бир жагынан анын ошол жаналгычтык «кесипке» көнүп алгандыгында жана өзү каалабаган кесиптен баш тарта албастыгын аңдагандыгында жатат.

Мындай тозокко ал эмне үчүн кериптер болгон деген суроо туулат. Бул суроого жооп табуу үчүн төмөнкү сахнаны окуйлу:

«Ж о р у. Сен ак жерден күйгөн эмессиң. Акыреттик досуңа жасаган жүзү каралыгың үчүн жазалангансың!

Ж а н а л к ы ч. Жалган!

Ж о р у. Тигини, тигини!.. Досуң сени өлүмдөн алып калган кезде,– анда сен адам кезиң,– сен ага жок жерден жалаа жаап, дарга астырып ийбедиң беле.

Ж а н а л к ы ч. (*чычалап*). Дарга мен астырган эмесмин! Өзү ошону көрмөк.

Ж о р у. Жок. Сен астыргансың.

Ж о р у л а р. Сен! Сен! Сен!

Ж а н а л к ы ч. Түү!.. Мен эмесмин десе...

Ж о р у л а р. Досуң сенден аянчу эмес. А сен!.. – Ал сага жакшылык кылган сайын намазыңа доо кетчү. Досуңа көз каранды болгонун ичинди өрттөчү. – Туз куйгандай ачыштырчу. – Ошондон улам сен аны жек көрчүсүң.

Ж а н а л к ы ч. (чын чычалайт болуп). Капыр-рай де, «жек көрчү» экемин го?.

Ж о р у л а р. Ичиң чаар, арам экениңди досуң билчү эмес. Ал бечара сага чаң жугузбай, сени балапан коругансып коруп турчу. –А сен болсо ага уу камдадың.

Жаналкыч. Мына ушунуңар жаман! «Уу камдадың» деп!.. Мен уу камдабайле... ажалы жеткен! Өлдү!

Жорулар. – Жо-ок! Ажалын сен жеткиргенсиң. – Өзүң өлчү жерде аны сала берип кутулгансың. – Бирок Кудайдын каарынан кутулганың жок. Мына сага!

Жаналкыч. Чокуң! Менден кыйкым таба албайсыңар. Мен тазамын! Сүттөн акмын!

Жору. А карачекей атаңа жапкан жалаачы? Аны кантип танасың?

Жаналкыч. Калп! Күнөө өзүңдө, өзү ошону көрмөк.

Жорулар. (*бир ооздон*). – Ой, жүзү кара-оой...

Жору. Сен өмүр бою жакшы адамдарга асылдың. Жакшы адамдарга жамандык издедиң!

Жаналкыч. Жакшы адам дегениңер ким өзү?! Балээнин баары ошо «жакшы адам» дегениңерден чыгат. Аларсыз жашаган жашоо жыргал болмок, тынч болмок.

Жорулар. – Ошо себептен сен жалаң ыйманы ыплас бузукулардан дос күткөнсүң да! – Атаң пендеде жок боорукер жан эле го! – Үшүп турган адамга жалгыз тонун чечип берип, басып кетчү эле го!

Жаналкыч. Ошо да эрдикпи! Жосуну курусун ошо эрдик болбой!

Жорулар. – Атаңын андай кайрымдуулугун көргөн сайын күйбөгөн жериң күл болуп, ичинен кан өтчү. – Атаңан кутула жадаганда, сен аны кутурду деп жарыяладың да, музга жылаңач байлатып, тоңутуп өлтүрттүң! – Эч кимден эч нерсесин аябаган асыл адамды сен ошентип булгагансың! – Кудай сага ошондон кийин катуу каарланды. Бутуңа тар өтүк кийгизип, өзүңдү өлбөс кылып кыйноого салды. – Мойнуңа Жаналкычтын жүгүн илип, тарп сасыган жолго айдады. Мына сага!»

Мына ушинтип, бул адам өзүнүн айбандыкына окшогон жорук-жосуну менен жанындагы ак ниет досун жана кара чечекей атасын сатып, аларды өлүмгө кыйгандыгы үчүн, жалпы эле жакшы адамдарга асылып, жамандык издеген кара ниеттиги үчүн, жамандыкка кызмат кылгандыгы үчүн, мындай терс жүрүм-турумдан баш тарта албагандыгы үчүн кудай тарабынан жазаланып, адамдык кейпинен ажыратылып, жаналгычка айландырылып, мойнуна киши өлтүргүчтүн азаптуу жүгү артылган. Жаналкычтын образынын мааниси, жакшылап карасак, кыйла терең. Бир жагынан алып карасак ал жанагыдай кудайдын каарданган эрки менен жаналгычка айландырылган мистикалык фигура, экинчи жагынан карасак, кадимки эле турмуштагы киши, болгондо да адам баласындагы эң жаман, терс сапаттарды персонификациялаган тип.

Жаналкычтын образы окурманды олуттуу нравалык-философиялык проблема тууралуу ойлондургандыгы менен салмактуу. Ал жогорудагыдай, жоруларга карап кудай «мени кайра адам кейпим келтирсин, айтсаңар» – деп суранат. Бирок чындыгында адам кейпине келүү анын өзүнүн эле колунда. Чынында ал сырткы көрүнүшү боюнча адам кейпинде эле турат. Бирок ички жан дүйнөсү боюнча адамдагы адамды эмес, адамдагы айбанды элестетет. Ал ички болумушу жагынан адам кебетесиндеги айбан. Эмне үчүн мындай? Бул жерде Чыңгыз Айтматовдун төмөнкү сөзүн эске түшүрүү зарыл:

«Жараткан эгем пендесине: «Жер бетиндеги бүтүндөй тиричилик ээсин колуңа беремин. Мына сага мейкин талаа, тоо-таш, чалкар деңиз, айдың көл, калың токой. Кыбыраган жаныбарларга да өзүң ээлик кыл. Менден кийинки ээси – сенсиң. Жер бетинде өмүр өнүмдүү өрүш алабы жокпу, же бир бөлүнүп, ойрону чыгабы, сага тиешелүү. Акыры сенден сураймын», – деп мойнуна өтө зор милдетти артып, чексиз бийликти адам эркине берсе керек»¹.

Мына ошентип, табият-эне, теңир пендеге жер үстүндөгү тиричиликтин ээси бол, жакшылыктын ээси бол, адам бол, бүлүндүрүүчү эмес, түзүүчү, сактоочу бол, ойрондоочу эмес оңоочу бол, баары сенин эркиңде, деп чоң миссияны жүктөгөн. Бирок ушул миссияны аткаруунун өзү оңойго турбастыгы да чын. Себеп дегенде, философтордун далилдөөсү боюнча пенденин жаратылышынын өзү карама-каршылыктуу болуп жаралган. Дүйнөлүк философияда жашаган бул сыяктуу идеяны адабиятчы профессор С. Байгазиев улуу философ-жазуучу Ф. Достоевскийдин ойлорунун мисалында мындайча айкын түшүндүрөт:

«Достоевскийдин адам баласынын жаратылышына, натурасына карата көз карашы карама-каршылыктуу болгон. Адамдын жан дүйнөсүнүн түпкүрүндө караңгы инстинктер, тышка чыккысы келип удургуган аң сезимсиз туюк импульстар (подсознательные импульсы), рационалдык жол менен түшүндүрүүгө болбогон иррационалдык сезим-туюмдар, тубаса түшүнүксүз сокур кумарлар, агрессивдүүлүк орун алган, дейт жазуучу. Достоевский кишинин жан жаратылышынын мына ушундай жапайы агрессивдүүлүк орун алган бөлүгүн «Подполье» деп

¹ Айтматов Ч. Насыят. Кыргыз Туусу, 2009-ж. 27-март.

атаган. Мына ушул «Подвалдан» улам, жазуучунун ою боюнча адам баласы айбанчасынан жаман жорук-жосундарды жасоого да жөндөмдүү. Чынында эле бүгүн биз турмуш практикасынан канчалаган айбанчылыктарды, акчага жалданган киши өлтүргүчтөрдү, баласын, атасын өлтүргөн ташбоорлорду, адамдын этин жеген кан ичерлерди көрүп жатабыз. Ырасында адам жырткычка айланып кетүүгө да жөндөмдүү тура. Бир сөз менен айтканда, кишинин ичинде «зверь» (айбан, жырткыч) отурат, пенденин жаратылышы жаркын, жакшылык башталмалар (доброе начало) менен катар эле, мына ушинтип агрессивдүү башталмаларга да эгедер. «Шайтан кудай менен кармашып жатат, а экөөнүн уруш талаасы болсо – адамдын жүрөгү», деп жазган улуу ойчул. Мына ушинтип, киши баласынын рухунун өнүгүшү жан дүйнөдөгү жамандык менен жакшылыктын диалектикалык күрөшү аркылуу жүрөт»².

Адамдын ичинде өтүп жаткан драмалык күрөштө жаркын, жакшылык башталмалардын жеңиши адамдын өзүнүн эркине байланыштуу. Адам өзүнүн натурасында орун алган «подпольени» жеңип отуруп адам болот. Ал ошон үчүн адам деген бийик атка татыктуу. Бирок «Саадак какты» драмасындагы бир кездеги «бирөөнүн чолпондой уулу» өзүнүн адам деген бийик миссиясына татыктуу боло албады. Адам болууну каалабады. Ф.Достоевский айткандай, өзүнүн «подпольесиндеги» терс башталмалардын, сокур инстинктердин жетегинде калып, паска түштү. Көрө албастыктын, ичи тарлыктын, уятсыздыктын, карамүртөздүктүн, жалаа жабуучулуктун, жалганчылыктын, адилетсиздиктин торуна чырмалды. Ошол эле Чыңгыз Айтматов минтип туура жазган:

«Адам жаны – өтө купуя кубулуш. Жан-дүйнөдөгү бүр жарган жакшылык менен мээримдүүлүктүн өркүндөөсүн кыйынчылыктан, азаптан жаралган зомбулук, кыянатчылык сыяктуу зулум күчтөр зылдын ташындай басып, тумчуктуруп салбашына ким кепил боло алат? Эгер бүгүнкү адам өз мезгилинин талаптарына сергек жана чыйрак мамиле жасабаса, ичкертеден терең ойлонулган рухи ишке жөндөмү болбосо, анда азыркы коомго коркунуч алып келчү карасанатай күчтөр үстөмдүк кылып, адамдардын акыл-эсине, сезимине таасир этүүгө кеңири мүмкүнчүлүктөрдү табат».³

«Бирөөнүн чолпондой уулун» жазуучу Чыңгыз Айтматов жазып отургандай жакшылык менен мээримдүүлүктүн жолу менен өркүндөөгө мойну жар бербеди. «Ичкертен терең ойлонулган рухий ишке» өзүнүн жөндөмсүздүгүн көрсөттү. Акыры кыянат карасанатай күчтүн, башкача айтканда, өзүнүн алсыздыгынын, жалкоолугунун, караңгы макулдуктук инстинктеринин үстөмдүгүнүн астында калды. Аны адамдагы айбан жеңип кетти. Акыры ал өзүнүн жаналкычка кандайча айлангандыгын өзү да билбей калды. Ал жаналгыч болуп калгандыгы үчүн кудайды күнөөлөйт. Бирок чынында өзүн өзү акырындап жаналкычка айланткандыгын андабайт. Ал кээде эсине келип кайра адамга айлангысы келет. Бирок жаналкычтык көнүмүшүнөн чыга албайт. Анын трагедиясы ушунда.

Бексултан Жакиев драмасында жаналкычтын образы аркылуу адам жамаатындагы жамандыктардын, ынтымаксыздыктын, өз ара мамилелердеги дисгармониянын, жаңжалдардын жана азап-тозоктордун тамыры адамдын өзүндө жатат, коомдогу карасанатай күчтөрдүн үстөмдүк абалы үчүн адам өзү күнөлүү деген философиялык идеяны тартуулайт.

² Байгазиев С. Ата Мекендик жана дүйнөлүк этика.-Бишкек, «Гүлчынар» басмасы, 2007-ж. 80-81-бет.

³ Айтматов Ч. Насыят.- «Кыргыз Туусу», 2009-ж. 1-май.